

Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова

На правах рукопису

САБАНАДЗЕ Ірина Олегівна

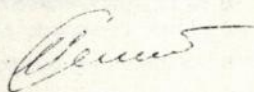
УДК 153.24:37.015.324

**СОЦІАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ
ДЕЗАДАПТИВНОСТІ ТА ЇЇ КОРЕКЦІЯ У ПІДЛІТКІВ.**

19.00.07 — педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ — 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова Міністерства освіти України, м.Київ.

Науковий керівник — кандидат психологічних наук, доцент
БУЛІАХ Ірина Сергіївна,
Національний педагогічний університет
ім.М.П.Драгоманова, доцент

Офіційні опоненти:

— доктор психологічних наук, професор
БОРИШЕВСЬКИЙ Мирослав Йосипович.
Інститут психології АПН України, завідувачий лабораторією

— кандидат психологічних наук, доцент
ПОВ'ЯКЕЛЬ Надія Іванівна.
Національний педагогічний університет, доцент.

Провідна установа — Південноукраїнський державний педагогічний університет ім.К.Д.Ушинського Міністерства освіти України, кафедра психології,
м.Одеса.

Захист відбудеться “ 16 ” жовтня 1997р. о 16.30 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.08 в Національному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова за адресою: 252030, Київ,
вул.Пірогова,9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова (252030, Київ,
вул.Пірогова,9).

Автореферат розісланий “ 15 ” вересня 1997р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасні умови життя і діяльності людини характеризуються кардинальними змінами в багатьох сферах суспільства. В нашій країні це пов'язано з розбудовою незалежної Української держави, відновленням національної культури, переходом до ринкової економіки. Різкі зміни в соціальному середовищі незмінно супроводжуються кризовими явищами, які зумовлюють виникнення факторів, що привносять дезорганізацію в психічну діяльність людини відповідно до мінливості вимог оточуючого середовища, знижують продуктивність різних видів її діяльності та порушують процес адаптації в суспільстві в цілому.

Проблема соціально-психологічної адаптації актуалізується на сучасному етапі і в освітянському середовищі. Реалізація Державної національної програми "Освіта" (Україна XXI століття), нових концепцій навчання і виховання учнів загальноосвітніх шкіл потребує використання творчих професійних знань педагогів. Звернення до прогресивних ціннісних орієнтацій та злам традиційних стереотипів у навчально-виховному процесі призводять до виникнення суперечностей та актуалізують адаптаційні процеси в умовах школи. Посилення явищ дезадаптаційного характеру в навчально-виховному процесі школи обумовлене збільшенням критичних і екстремальних ситуацій в повсякденному житті, особливо, як свідчить практика роботи школи, вони загострюються в підлітковий період становлення особистості, який є сам по собі критичним з точки зору онтогенетичних психофізіологічних змін. Зростання специфічних адаптаційних труднощів учнів в дидактичних та змінних соціальних умовах життя зумовило необхідність їх вивчення, виявлення їх чинників, пошук шляхів усунення і, як результат, появу в науковому обігу таких термінів як "соціальна дезадаптація", "шкільна дезадаптація", "психогенна шкільна дезадаптація".

В психолого-педагогічній літературі проблема адаптації вивчалась на різних рівнях, від розкриття змісту поняття (Ю.А.Александровський, Ф.Б.Березін, В.П.Казначеев) до виявлення особливостей прояву в різних видах діяльності (В.С.Мерлін, В.І.Рождествінська, Я.Стреляу, В.В.Суворова) та факторів, які детермінують цей процес в тих чи інших умовах (О.Г.Мороз, Х.Д.Ульєт, М.Раттер).

Одним із перспективних напрямків розробки проблеми соціально-психологічної адаптації в цілому і феномену дезадаптації зокрема є

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ Т.ШЕВЧЕНКА

концепція неадаптивної активності суб'єкта В.А.Петровського, в якій визначаються активно-неадаптивні тенденції особистості в предметній діяльності, спілкуванні і мотивації. Цілісність підходу до вирішення проблеми соціально-психологічної адаптації підростаючої особистості, за думкою вченого, не може бути забезпечена вивченням тільки адаптивних можливостей людини, вона повноцінно реалізується при поглибленому дослідженні протилежних, неадаптивних та дезадаптивних її властивостей.

Значну цінність в дослідженні проблеми адаптації мають праці зарубіжних вчених, предметом вивчення яких були внутрішні фактори (емоційні, мотиваційні) психологічної неадаптивності юнацтва (І.Брюкнер, Т.Гіббенс, Х.Джонс, В.Зауер, Л.Стейнер). Деякі з них враховують і соціальні фактори, пов'язуючи їх з мікросередовищем — найближчим оточенням молодого людини (К.Бадер, М.іХ.Бейяр-Цибульські, Ш.Глюк, Е.Глюк, У.Кварацеус).

Ряд робіт присвячені вивченню особливостей адаптації дітей різного віку (Л.І.Закуцька, Г.М.Чуткіна, Т.І.Юферєва, О.Л.Яковлева) та дезадаптації (В.Є.Каган, О.В.Новікова, А.В.Полегенько). При цьому більш докладно вивчено чинники дезадаптивності старших дошкільників (А.Л.Венгер) та молодших школярів (Г.В.Бурменська, О.Г.Лідерс).

У дослідженнях, присвячених адаптивним можливостям підлітків, розглядаються окремі питання виникнення і розвитку дезадаптації, що пов'язують з порушенням взаємостосунків з дорослими і однолітками (Н.Ю.Максимова), зниженням успішності (Г.В.Драгунова), виникненням правопорушень (делінквентності і девіантності) (І.С.Кон), проявом суїцидних явищ та агресивності (Л.Я.Жезлова). Все це супроводжується негативними внутрішніми переживаннями, стражданнями, критичною напруженістю і породжує психогенні реакції невротичного і соматичного характеру (А.І.Захаров, А.М.Прихожан, Н.Н.Толстих), акцентуації характеру (О.Є.Лічко, С.І.Подмазін), емоційні розлади — депресії, іпохондрії (М.Раттер), труднощі статевої адаптації (М.Кле).

Однак, у вказаних роботах вчені розглядають існування явищ дезадаптації у підлітків на рівні постфактуму. При цьому не торкаються класифікації факторів, що детермінують виникнення і розвиток дезадаптивності, її змісту, критеріїв і рівнів розвитку у підлітків, тоді як розробка і проведення корекційних заходів по усуненню дезадаптації потребує цілісного врахування всіх діючих факторів.

Соціальна значущість та недостатнє вивчення саме цього аспекту проблеми й обумовили вибір теми дослідження "Соціально-психологічні

фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків". Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри психології НПУ ім.М.П.Драгоманова.

Об'єкт дослідження — процес дезадаптації учнів підліткового віку.

Предмет дослідження — соціально-психологічні фактори виникнення дезадаптивності та її психологічні особливості у підлітків.

Мета дослідження полягає у виявленні впливу соціально-психологічних факторів на виникнення, розвиток і особливості прояву дезадаптивності та установленні шляхів її корекції в учнів підліткового віку.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на тому, що дезадаптивність як специфічна негативна інтегральна властивість індивідуальності підлітка виникає і розвивається під впливом сукупності зовнішніх (соціальних) та внутрішніх (психологічних) факторів, які і обумовлюють психологічні особливості її прояву, а тому система корекційних заходів по усуненню дезадаптивності повинна бути спрямована на нівелювання впливу детермінантних соціально-психологічних факторів на особистість підлітка.

У відповідності з поставленою метою та висунутою гіпотезою визначені наступні завдання дослідження:

1. Обґрунтувати теоретичний і методичний підходи до вивчення проблеми дезадаптації підлітків.
2. Визначити соціально-психологічні фактори виникнення і розвитку дезадаптивності та виявити її психологічні особливості в учнів підліткового віку.
3. Визначити критерії та рівні дезадаптивності підлітків.
4. Розробити систему корекційних заходів по усуненню дезадаптивності особистості підлітка.

Методологічною та теоретичною основою дослідження стали принципи детермінізму та єдності свідомості і діяльності, системний підхід до аналізу психічних явищ (Б.Ф.Ломов), положення про опосередкування зовнішніх дій "внутрішніми" умовами (С.Л.Рубінштейн), закономірності психічного розвитку особистості (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк), особливості розвитку свідомості і самосвідомості (М.Й.Боришевський, П.Р.Чамата), концепція інтегральної індивідуальності (Б.Г.Ананьєв), соціально-психологічні особливості адаптації як процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища (Ю.А.Александровський, Ф.Б.Берези).

В.С.Мерлін, О.Г.Мороз), положення про неадаптивну активність індивіда (В.А.Петровський).

Методи дослідження. В роботі був використаний системний підхід до вивчення соціально-психологічних факторів дезадаптації. Основними методами дослідження були: бесіда, інтерв'ю, анкетування, метод експертних оцінок, біографічний метод, психодіагностичні методи, констатуючий та контрольний експерименти. Процес обробки даних дослідження опирався на методи варіаційної статистики: факторний та кореляційний аналіз.

Головною *базою* дослідної роботи були середні школи №263, №78, № 61 м.Києва. Дослідженням охоплено 210 підлітків.

Наукова новизна роботи полягає в теоретичному і практичному дослідженні особливостей процесу дезадаптації учнів підліткового віку та уточненні змісту його етапів, якими виступають неадаптивність і дезадаптивність; виявленні психологічних особливостей дезадаптивності, як негативної динамічної психологічної характеристики особистості, що проявляється в психогенних реакціях, емоційній нестабільності, тривожності, низькій мотивації досягнення та загостреннях рис характеру; встановленні основних соціально-психологічних факторів (когнітивного, емоційного, мотиваційного, характерологічного, власне соціального, поведінкового), що зумовлюють виникнення і розвиток дезадаптивності; визначені рівнів прояву (ситуативний, стійкий очевидний, критичний) цієї властивості у підлітків.

Особистий внесок автора полягає в уточненні поняття та визначенні критеріїв і рівнів прояву дезадаптивності особистості підлітка, виявленні основних соціально-психологічних факторів, якими зумовлюється дезадаптивна поведінка особистості підлітків та розробці системи корекційних заходів по усуненню дезадаптивності в учнів підліткового віку.

Теоретичне значення роботи полягає у розширенні наукових уявлень про особливості процесу адаптації і дезадаптації підлітків; виявленні впливу соціально-психологічних факторів на виникнення і розвиток дезадаптації та її психологічних особливостей; визначенні основних шляхів та способів корекції дезадаптивності особистості підлітків.

Практичне значення дослідження полягає в розробці комплексу методик для діагностики рівня дезадаптивності, який може бути використаний практичними психологами, вчителями, методистами в педагогічній практиці, а також методичних рекомендацій та навчально-

методичного посібника "Соціально-психологічні аспекти адаптації учнів" на допомогу працівникам шкіл по вивченню процесу адаптації і дезадаптації підлітків.

Вірогідність наукових результатів і обґрунтованість висновків забезпечувались: теоретичним аналізом проблеми, відповідністю методів вивчення меті і завданням дослідження; використанням стандартизованих методик, валідність і надійність яких доведена; репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного і якісного аналізу експериментальних даних, використанням методів статистичної обробки матеріалу.

На захист виносяться наступні положення:

1. В процесі адаптації підлітка до довкілля простежується етап нестійкої психічної активності його особистості, який в дестабілізуючих умовах може призвести до виникнення дезадаптації. Це явище можна розглядати як в результативному плані (дезадаптованість), так і в процесуальному (дезадаптивність). Дезадаптивність підлітка ми розглядаємо як специфічну негативну інтегральну властивість його індивідуальності, що проявляється в емоційній нестабільності, психогенних реакціях, тривожності, низькій мотивації досягнення та у видимій акцентуації рис характеру.

2. Процес і результат дезадаптації у підлітків зумовлюється внутрішніми (когнітивними, мотиваційними, емоційними), зовнішніми факторами (власне соціальними, поведінковими) та складним соціально-психологічним — характерологічним фактором, який є провідним у виникненні дезадаптивності.

3. Якісна характеристика розвитку ситуативного, стійкого очевидного та критичного рівнів дезадаптивності підлітків визначається змістом когнітивного, мотиваційного, емоційного, характерологічного, власне соціального та поведінкового факторів.

4. Система корекційних заходів по усуненню дезадаптаційних труднощів учнів підліткового віку, яка включає в себе шляхи, методи та прийоми навчання і виховання, спрямована на нівелювання впливу соціально-психологічних факторів дезадаптивності.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Матеріали дослідження обговорювались та отримали схвалення на Міжнародній науковій конференції "Проблеми психології часу" (м.Одеса, 1995р.), на Міжнародній конференції "Психологічна служба школи" (м.Тернопіль, 1996р.), на Всеукраїнському з'їзді психологів "Минуле, сучасне, майбутнє" (м.Київ, 1996р.), на Третій Костюківських читаннях

“Сучасна психологія в ціннісному вимірі” (м.Київ, 1994р.), на звітних конференціях кафедри психології НПУ ім.М.П.Драгоманова (1994-1997рр.). Розроблена система корекційних заходів по усуненню дезадаптивності підлітків впроваджена в навчально-виховний процес середніх шкіл №263, 61, 78 м.Київа. За матеріалами навчально-методичного посібника “Соціально-психологічні аспекти адаптації учнів” читається спецкурс для практичних психологів педагогічного факультету Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту ім.Г.С.Сковороди.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку 204 використаних джерел та додатків. Дисертація викладена на 179 сторінках комп'ютерного набору і містить 26 таблиць на 12 сторінках, 5 малюнків на 2 сторінках та 10 додатків на 70 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтована актуальність проблеми, визначені об'єкт, предмет, мета, гіпотеза і завдання дослідження, розкрита наукова новизна, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, сформульовані основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі “Теоретичні аспекти дослідження проблем адаптації і дезадаптації особистості в різних соціальних умовах життя” аналізуються науково-теоретичні підходи до вивчення процесів адаптації та дезадаптації особистості; розглядаються питання соціально-психологічної обумовленості виникнення і розвитку процесу дезадаптації учнів підліткового віку, характеризується та обґрунтовується використання методичного арсеналу в дослідженні дезадаптації підлітків.

З позицій системного аналізу, адаптація — це результат діяльності цілісної саморегулюючої системи, яка є ієрархічною багаторівневою організацією адаптаційних процесів (Ю.А.Александровський).

Успішність адаптації людини до конкретних умов існування може визначатися її адаптивними психофізіологічними можливостями (Р.Лазарус), темпераментом (В.М.Русалов), сформованими при житті особистісними характеристиками (Ф.Б.Березін), життєвим досвідом (Т.П.Гаврилова), емоційними, мотиваційними, вольовими та когнітивними властивостями (В.Н.Власов).

Серед українських дослідників останніх років, процес адаптації вивчали Л.І.Закуцька, М.В.Левченко, О.Г.Мороз, В.І.Розов, О.В.Скрипченко, Т.С.Яценко.

Автор концепції професійної адаптації молодого вчителя до школи О.Г.Мороз виявив позитивні і негативні фактори, які впливають на його формування, з'ясував можливі шляхи скорочення термінів адаптації. Вченим вперше зроблена спроба теоретичного обґрунтування такого складного соціально-педагогічного явища, яким є професійна адаптація молодого вчителя. В роботах М.В.Левченко, О.В.Скрипченко визначаються шляхи та прийоми успішності адаптації підлітків та юнаків.

В.І.Розов вивчав адаптивне значення індивідуальних властивостей людини. В цьому аспекті він визначає адаптивність як полісистемну властивість інтегральної індивідуальності, що обумовлюється змістом і взаємозв'язком її складових компонентів, які знаходяться в певній залежності і складають якісно своєрідну сукупність, структуру, системно детермінуючу продуктивність і гомеостатичність в екстремальних умовах.

Особливу значущість в психології вчені надають ускладненню процесу адаптації та визначають такі полярні тенденції функціонування цілеспрямованої системи як "адаптивність-неадаптивність" (Г.Акофф, Ф.Еммері, В.А.Петровський).

В процесі адаптації В.І.Лебедев виділив стан нестійкої психічної активності особистості — дезадаптацію, при якій під впливом психогенних факторів відбувається розпад стереотипної системи відносин, втрата значущих цінностей, що супроводжується негативними емоційними переживаннями та нездатністю до реальної оцінки ситуації.

В цілісній картині адаптаційних процесів А.В.Фурман розмежовує три різновиди показників: адаптивність-неадаптивність-дезадаптивність. На думку вченого, рівні функціонування соціально-психологічної дезадаптації отримують конкретний прояв як у процесуальному плані — дезадаптивність, так і в результативному — дезадаптованість.

Проблема дезадаптації особистості розглядалася педагогами і психологами на різних вікових етапах онтогенезу: дошкільний вік (О.Л.Венгер), молодший шкільний (Н.І.Гуткіна, О.А.Карабанова, А.Г.Лідерс), середній шкільний (А.М.Прихожан, Т.І.Юферєва). В окремих дослідженнях констатується, що саме в підлітковому віці виникають значні адаптаційні труднощі (В.В.Гроховський, В.А.Мурзенко).

Проблема специфічних шкільних труднощів підлітків була предметом дослідження Д.Стотта, який орієнтував вчених не на виділення типології "важких" підлітків, а на ретельне фіксування різних

форм поведінки, що засвідчуюють очевидну неадаптованість учнів до школи (шкільна дезадаптація).

Комплексне вивчення проблеми дезадаптації підлітків представлено в роботі В.С.Кагана, який встановив сутнісні параметри понять “шкільні неврози”, “шкільна дезадаптація” та “психогенна шкільна дезадаптація”:

Чинники психогенної шкільної дезадаптації пов'язують з виникненням труднощів в спілкуванні підлітка з однолітками та дорослими (О.В.Новікова, Т.І.Юферева), деструктивними впливами “психологічного захисту” на комунікативну діяльність вчителів та учнів (Т.С.Яценко), фрустрацією значущих потреб особистості підлітка (С.К.Масгутова).

Особливості впливу соціальних і психологічних факторів на становлення особистості підлітка були предметом дослідження: М.Й.Боришевського, Т.В.Драгунової, В.О.Татенко, Д.І.Фельдштейна, В.Д.Ермоленко, Н.Ю.Максимової, А.М.Прихожан, Х.Ремшмідта, К.Роджерса та ін.

Так, Х.Ремшмідт виділяє ряд “шкільних факторів”, які призводять до дезадаптації: слабкий креативний потенціал особистості педагога, низькі когнітивні та мотиваційні можливості учня, особистісні акцентуації. А.М.Прихожан підкреслює важливість аналізу соціальних факторів: сімейного оточення, роботи школи, впливу неформальних груп.

На основі проведеного аналізу обґрунтовується необхідність розгляду дезадаптивності особистості підлітка з позиції взаємодії дестабілізуючих умов. Виходячи з цього, а також з мети, гіпотези, поставлених завдань, визначено основні напрямки емпіричного дослідження.

У другому розділі “Детермінантні фактори виникнення і розвитку дезадаптації підлітків” виявлені психологічні особливості дезадаптивності, встановлено домінуючі фактори, що впливають на виникнення і розвиток цієї властивості в учнів підліткового віку, визначені критерії та рівні дезадаптивності підлітків.

В психологічній літературі розрізняють позитивні і негативні фактори, серед яких більш докладно вивчені позитивні, які сприяють адаптивності особистості. Але, в цілому, вони остаточно не вирішують проблеми стійкої адаптації. В зв'язку з цим ми поставили за мету визначити саме фактори протилежного змісту, які зумовлюють виникнення і розвиток дезадаптивності підлітка. Під факторами

дезадаптивності ми розуміємо психогенні впливи соціально-психологічних передумов.

Для ґрунтового і детального вивчення природи дезадаптації, фактори дезадаптивності були умовно класифіковані згідно родової (психологічні і соціальні) та видової значущості (когнітивний, емоційний, мотиваційний, характерологічний, власне соціальний та поведінковий).

З метою встановлення домінуючих факторів дезадаптивності підлітків, було виділено базисну залежну змінну — дезадаптивність — на яку, за нашим припущенням впливають незалежні змінні — соціально-психологічні фактори.

В ході констатуючого експерименту на основі адекватних методів відбору досліджуваних (за Картою спостережень Д.Стотта та методикою визначення особистісної адаптованості школяра за А.В.Фурманом), з генеральної сукупності (210 учнів) була відібрана репрезентативна вибірка (32 учня) з високим ступенем адекватності відображення властивостей і характеристик досліджуваної популяції.

На основі психодіагностичних методів визначені показники соціально-психологічних факторів: когнітивного (тест Р.Б.Кетелла, шкали В, М, Q1), мотиваційного (методика виміру мотивації досягнення), емоційного (МКВ М.Люшера; КС Д.Стотта, шкали II, X; шкала самооцінки Ч.Спілбергера, Ю.Л.Ханіна), характерологічного (ІДЮ О.Є.Лічко; опитувальник PEN), власне соціального (КС Д.Стотта, шкали I, VIII, XII; методика визначення особистісної адаптованості школяра; соціометрія Д.Морено) та поведінкового (тест малюнкової асоціації С.Розенцвейга).

Проведений якісний аналіз даних експерименту на основі використаних методик, дав нам можливість установити критерії дезадаптивності у відповідності з якісними показниками по кожному фактору та визначити рівні особистісної дезадаптивності: ситуативний (21,9% вибірки підлітків), стійкий очевидний (56,2%), критичний (21,9%). При цьому під дезадаптивністю підлітків ми розуміли негативну динамічну психологічну характеристику особистості, що виражається в емоційній нестабільності, психогенних реакціях, тривожності, низькій мотивації досягнення успіху та загостреними рисами характеру. Якісна інтерпретація показників дезадаптивності представлена в таблиці I.

Таблиця 1.

Якісні показники дезадаптивності підлітків.

Рівні дезадаптивності	Критерії дезадаптивності
0 рівень відсутність дезадаптивності	Абстрактність мислення, кмітливість, легке навічання. Вмотивованість на досягнення успіху. Адекватна оцінка своїх можливостей, прагнення отримати достовірну інформацію про результати діяльності, мобілізація всіх ресурсів на досягнення поставленої мети. Взаєморозуміння з батьками, вчителями, позитивне ставлення до школи, адекватні взаємини з однолітками. Рациональний стиль поведінки.
1 рівень ситуативний	Деяка обмеженість мислення та пильність до дрібниць, когнітивний дисонанс. Мотив досягнення успіху домінує, але наявні побоювання невдачі або негативні емоційні переживання у зв'язку з невдачею, яка очікується. Знижена оцінка власних можливостей. Перепади активності, зміна настрою, тривожність. Невпевненість, пасивність, циклоїдні і нестійкі прояви характерологічних рис. Відсутність взаєморозуміння з батьками, вчителями, порушення взаємостосунків з однолітками. Неадаптивна природа поведінкових реакцій.
2 рівень стійкий очевидний	Консервативність мислення, прямолінійність, негативна "Я" концепція. Відсутність мотиву досягнення успіху, негативні емоційні переживання, пов'язані з діяльністю. Ігнорування об'єктивної інформації про свої здібності та результати діяльності. Схильність до роздратування та фізичного виснаження, тривожність, емоційне напруження. Низька контактність, егоїзм, лицемірство, хвастоци, схильність до психастенічності і сензитивності рис характеру. Відсутність спілкування у сім'ї, непорозуміння з вчителями, зневага однолітками, асоціальне оточення. Нерациональний стиль поведінки у фруструючій ситуації, фіксація на перешкоді або на самозахисті.
3 рівень критичний	Конкретність та ригідність мислення, дифузія ідентичності. Домінування мотиву уникнення невдач домінує над мотивом досягнення успіхів. Невпевненість у собі, зневіра у можливість досягнення успіху. Негативні переживання, пов'язані з діяльністю. Боязнь критики, уникнення інформації про результати своєї діяльності. Відчуття пригніченості, песимізму, занепаду духовних сил, страху, сильне емоційне напруження. Замкнутість, відчуженість, конфлікти з оточуючими, переважання шизоїдного і епілептоїдного типу акцентуації характеру. Відсутність взаєморозуміння та адекватного спілкування в сім'ї, з вчителями та відчуження однолітками. Поведінкові реакції з надмірною фіксацією на самозахисті свого "Я" в ситуації фрустрації, завищені вимоги до оточуючих, агресія.

З метою вивчення домінуючих факторів дезадаптивності, нами були проведені кореляційний і факторний аналіз та використаний метод кореляційних плеяд (за П.В. Терентьевим).

Інтеркореляційна матриця напочатку контрольного експерименту послужила необхідним кількісним і якісним показником кореляційних зв'язків (які достовірні на рівні значущості $P \leq 0,05$ та $P \leq 0,01$) між соціально-психологічними факторами. За висотою коефіцієнтів кореляції встановлені провідні фактори дезадаптивності у підлітків. Домінуючим, генеральним фактором, що спричиняє високі рівні дезадаптивності, виступає характерологічний, що несе в собі змістовні аспекти як соціального, так і психологічного рівня. Визначені найбільш високі взаємозв'язки між провідним фактором (характерологічним), когнітивним $r_{(nk)}=0,62$ та мотиваційним $r_{(nm)}=0,56$ (при $P \leq 0,01$).

Таким чином, результати експериментального дослідження показали, що домінування акцентуацій характеру (нестійкість, психастенічність, епілептоїдність, сензитивність, шизоїдність тощо) в співвідношенні з низькою мотивацією досягнення та порушенням когнітивного стилю спричиняють вагомі адаптаційні труднощі.

Факторний аналіз кореляційної матриці визначив провідні за інформативністю фактори, які постали в такій послідовності: характерологічний, мотиваційний, когнітивний, власне соціальний, поведінковий та емоційний. За висотою факторної ваги (F) та найбільшою кількістю значущих зв'язків провідне місце зайняв характерологічний фактор ($F = 0,840$). Наближеними до нього за висотою F визначилися мотиваційний ($F = 0,711$), когнітивний ($F = 0,700$) та власне соціальний ($F = 0,548$) фактори.

Факторизація кореляційних зв'язків ще раз підкреслила надійність визначених провідних факторів, які стали основними детермінантами дезадаптивності підлітків. Це дало можливість розробити корекційні програми індивідуальної та групової роботи з учнями, враховуючи базові чинники дезадаптивності.

У *третьому розділі* "Система корекційних заходів по усуненню дезадаптивності особистості підліткового віку" визначені шляхи, методи та прийоми по усуненню чинників дезадаптивності, проведений кількісний аналіз експериментальних результатів контрольного експерименту та їх якісна інтерпретація.

Програма з корекції дезадаптивності включає в себе три змістовних блоки у відповідності з визначеними провідними психологічними, соціальними та соціально-психологічними факторами.

Перевага в корекційній роботі віддавалася генералізованому характерологічному фактору.

В цілому, система корекційних заходів включала розроблені базові шляхи роботи з дезадаптованими підлітками, які спиралися на різні способи корекції. Базовими шляхами роботи виступили: "переінтерпретація" симптомів тривожності; переорієнтація з досягнення результату на спосіб виконання завдання; установлення відносності значень понять "перемога", "псразка"; розвиток адекватного ставлення до оцінок зі сторони інших людей; стимулювання мотиву "бути не гірше інших", подолання почуття власної неповноцінності; актуалізація потреби досягнення успіху, планування свого життя; усвідомлення підлітками власних якостей; виділення найбільш травмуючих психогенних впливів; усвідомлення підлітками власних проблем, пов'язаних з комунікативними контактами в спільнотах ровесників (клас, вулиця); підвищення статусу підлітків в групах однолітків.

В зміст програми ввійшли як методи та прийоми, запропоновані А.М.Прихожан, С.І.Подмазіним, Н.В.Жутиковою, М.Ратгером, О.Е.Лічко, так і розроблені автором.

В числі способів корекції дезадаптивності підлітка виступили: метод поетапних змін, позитивного та негативного підкріплення, метод моделювання ситуації, зворотнього зв'язку, малювання, ігровий, прихованого психологічного тренінгу, пояснювальної психотерапії.

Нівелювання дезадаптивності підлітків на основі вказаних методів вимагало створення і застосування різноманітних прийомів: зміна системи оцінок, деталізація значущих образів, "жартівливі" змагання, "Я неможу — я можу — я зможу", "переміщення", "Я-реальне, Я-ідеальне", вправління, візуалізація цілей, опосередкування, перенос, орієнтація на спосіб виконання, аналізування переживань з власного досвіду, психогімнастика та вправи різного рівня ("дихання", "контроль голосу та жестів", "приємні спогади", "настрій", "виконання ролі", "посмішка").

Для успішної реалізації програми корекції ми апробували способи її організації, поєднуючи форми групових занять з індивідуальним підходом. Основною формою була групова робота в психологічних гуртках по 3-4 учня в позанавчальний час.

З метою порівняльного аналізу результатів заключного етапу контрольного експерименту з початковими даними, ми застосували метод "поперечних зрізів". В результаті корекційної роботи у 15,6 % підлітків усунена дезадаптивність, 59,4 % — змінили рівень

дезадаптивності. Так, в кінці дослідження ситуативний рівень виявлено у 50% вибірки підлітків (в порівнянні з попереднім показником — 21,9%), стійкий очевидний — 31,3% (56,2%), критичний — 3,1% (21,9%).

За даними кореляційної матриці (кінця контрольного експерименту) провідне положення зайняв мотиваційний фактор, який має зв'язок з когнітивним $r_{(mk)}=0,48$ ($P \leq 0,01$), характерологічним, соціальним і поведінковим, що відповідно становить $r_{(mk)}=0,37$, $r_{(mc)}=0,37$, $r_{(mw)}=0,37$, при $P \leq 0,05$.

Зміна провідного фактору з характерологічного на мотиваційний, вказує на інтенсифікацію в корекційній роботі саме на акцентуація характеру особистості підлітка. Характерологічний фактор, як домінуючий при дезадаптивності, отримав найменші взаємозв'язки з іншими факторами, а це набагато знизило ризик виникнення особистісної дезадаптивності у підлітків. В тісному зв'язку з ним виступив емоційний фактор, як захисний та компенсуючий психогенні впливи при дезадаптивності учнів-підлітків.

Порівняльні характеристики щодо змін кореляційних зв'язків в сторону їх зниження чітко простежуються на графічних зображеннях осей координат. Наближення кривої (кінця контрольного експерименту), яка виступає з показниками кореляцій по кожному фактору до горизонтальної осі абсцисс OX, засвідчує нівелювання дезадаптивності підлітків (рис.1).

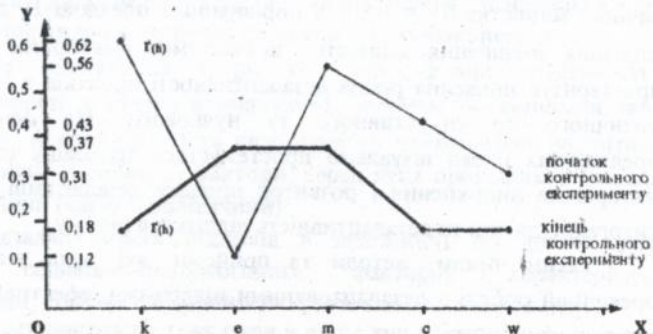

Рис.1. Криві розподілу коефіцієнтів кореляцій між характерологічним та іншими факторами початку і кінця контрольного експерименту. Умовні позначення соціально-психологічних факторів: k — когнітивний, m — мотиваційний, e — емоційний, h — характерологічний, c — власне соціальний, w — поведінковий.

Проведення факторного аналізу підтвердило нашу інтерпретацію кореляційних зв'язків. Факторизація кореляційної матриці визначила за інформативністю факторної фаги провідний фактор — мотиваційний ($F=0,632$).

З метою більш достовірної перевірки результатів кореляційного і факторного аналізу ми скористалися графічним методом кореляційних плеяд (рис.2).

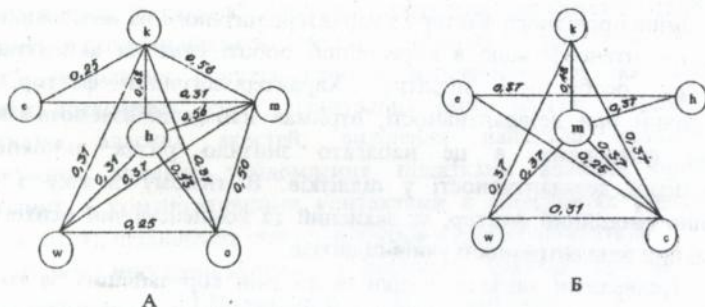

Рис.2. Кореляційні плеяди: А — початок контрольного експерименту; Б — кінець контрольного експерименту. Умовні позначення факторів такі ж.

При однаковій потужності ($G = 6$), плеяда А відрізняється значною міцністю ($D = 0,80$) в порівнянні з плеядою Б, де $D = 0,54$. Тенденція зменшення міцності зв'язків між факторами в плеяді Б характеризує зниження рівнів дезадаптивності підлітків в напрямку від критичного до ситуативного та нульового. На основі методу кореляційних плеяд візуально простежується тенденція спаду впливу факторів на виникнення і розвиток процесу дезадаптації, що знижує психогенні прояви та дезадаптивність підлітків в цілому.

Таким чином, методи та прийоми, які були використані в корекційній роботі з дезадаптованими підлітками, ефективно вплинули на підвищення статусу цих учнів у класі та їх адаптивність. І лише 25 % підлітків залишились у вихідному положенні. На нашу думку, остання категорія дезадаптованих учнів, певною мірою оволоділа тенденцією до особистісних перетворень, проте суб'єктивні, внутрішні особливості (фіксовані установки, психологічні захисти, механізми компенсації і декомпенсації, особливості розвитку особистісної рефлексії,

амбівалентна вираженість почуттів) заважали їм позбутися внутрішньоособистісних конфліктів.

В цілому, наше дослідження підтвердило висунуту гіпотезу і показало, що існують певні чинники дезадаптивності — психологічні та соціальні фактори, що визначають спрямованість розвитку свідомості і самосвідомості особистості підлітків, а також можуть спричиняти у них вищевизначені рівні дезадаптивності. А розроблені, апробовані та впроваджені нами базові шляхи та способи корекції дезадаптивності, спрямовані на нівелювання домінуючих детермінант цього психічного процесу.

У висновках підводяться підсумки виконаної роботи та формулюється практичні рекомендації, накреслюються перспективи подальшого дослідження проблем дезадаптивності.

1. Процес адаптації людини в суспільстві в цілому пов'язують з виникненням, розвитком і збереженням стану фізичного, духовного і соціального благополуччя. Соціальна адаптація — це процес і результат активного пристосування індивіда до умов соціального середовища. Ефективність адаптації залежить від адекватного сприймання особистістю себе і своїх соціальних зв'язків, порушення яких визначає полярні тенденції функціонування цілеспрямованої системи "адаптивність — дезадаптивність".

Дезадаптація особистості є джерелом психічної напруги, внутрішнього дискомфорту і нестабільності перебігу психічних процесів. Найбільш виражено вона проявляється в підлітковий період.

2. На виникнення і розвиток специфічної властивості — дезадаптивності у підлітків впливають зовнішні — соціальні (власне соціальний, поведінковий) та внутрішні — психологічні (когнітивний, мотиваційний, емоційний) фактори, серед яких провідним є соціально-психологічний (характерологічний).

3. Дезадаптивність підлітків в залежності від дестабілізуючих впливів соціально-психологічних факторів, характеризується ситуативним, стійким очевидним та критичним рівнем розвитку.

4. Психологічні особливості дезадаптивності підлітка характеризуються: слабкою вірою в себе, низькою самооцінкою, заниженим почуттям власної значущості (когнітивний фактор); домінуванням мотиву уникнення невдач, низькою мотивацією поведінки (мотиваційний); почуттям смутку, неспокою, послабленням інтересів, роздратованістю, тривожністю (емоційний); безвіллям, легкою підкорюваністю, неорганізованістю, нерішучістю, вразливістю

(характерологічний); ізолюваністю, відсутністю власної системи цінностей (власне соціальний); фіксацією поведінкових реакцій на захисті свого "Я", соціально несхвалюваними формами поведінки (поведінковий) та знаходять своє якісне вираження в критеріях і рівнях дезадаптивності.

5. В навчально-виховний процес школи повинна включатися система корекційних заходів по усуненню дезадаптивності підлітків, що спирається на базові шляхи, методи та прийоми і спрямована на нівелювання впливів соціально-психологічних факторів.

6. Розроблена автором та впроваджена в систему роботи шкіл програма корекції дезадаптивності учнів підліткового віку дозволяє рекомендувати її для підготовки майбутніх вчителів, психологів та для підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

В дисертації визначається також ряд проблем, які потребують подальших ґрунтовних досліджень. Такою є, зокрема, проблема адаптації проблемних підлітків з імпульсивною актуалізацією фіксованих установок, з особливостями розвитку особистісної рефлексії та з амбівалентною вираженістю почуттів.

Основний зміст роботи відображено в таких публікаціях:

1. Булах І.С., Хомич Г.О., Винагородський А.М., Сабанадзе І.О. Соціально-психологічні аспекти адаптації учнів: Навчально-методичний посібник.— К., 1997.—180 с. (80%).

2. Булах І.С., Лисюненко І.О. Потреба в структуруванні часу дезадаптованими підлітками // Проблема психології часу.— Матеріали міжнародної наукової конференції.— Одеса, 1995.—с.17-18. (80%).

3. Булах І.С., Сабанадзе І.О. Корекція дезадаптації у підлітків з загостреними рисами характеру // Вісник Тернопільського експериментального ін-ту педагогічної освіти: Матеріали міжнародної конференції "Психологічна служба школи: минуле, сучасність, майбутнє".— Тернопіль, 1996, с.179-180. (70%).

4. Сабанадзе І.О. Психокорекція дезадаптації в акцентуованих підлітків // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні: Матеріали II з'їзду Товариства психологів України.— Київ, 1996.—57-58.

5. Булах І.С., Сабанадзе І.О. Особистісно-сміслові характеристики у підлітків з психогенною шкільною дезадаптацією // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань.— Київ, 1994.—т.1.—с.143-144. (80%).

Сабанадзе І.О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків. — Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія. — Національний педагогічний університет ім.М.П.Драгоманова, Київ, 1997.

В дисертації аналізуються соціально-психологічні фактори виникнення і розвитку дезадаптивності підлітків, уточнюється зміст та визначаються її критерії і рівні розвитку. Встановлено, що генералізованим фактором, який детермінує ускладнення процесу адаптації підлітків є характерологічний фактор. Розроблено систему корекційних заходів по нівелюванню впливу факторів дезадаптації на підлітків та навчально-методичний посібник "Соціально-психологічні аспекти адаптації учнів" для вчителів та психологів.

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, дезадаптивність, соціально-психологічні фактори дезадаптивності, корекція дезадаптивності.

Сабанадзе И.О. Социально-психологические факторы дезадаптивности и её коррекция у подростков. — Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 — педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический Университет им.М.П. Драгоманова, Киев, 1997г.

В диссертации анализируются социально-психологические факторы возникновения и развития дезадаптивности у подростков, уточняется содержание, определяются её критерии и уровни развития. Установлено, что генерализованным фактором, детерминирующим усложнение процесса адаптации подростков, является характерологический фактор. Разработано систему коррекционных мероприятий по нивелированию влияния факторов дезадаптации на подростков и учебно-методическое пособие "Социально-психологические аспекты адаптации учащихся" для учителей и психологов.

Ключевые слова: адаптация, дезадаптация, дезадаптивность, социально-психологические факторы дезадаптивности, коррекция дезадаптивности.

Sabanadze I.O. The socially-psychological factors of the disadaptation and its correction of the teenagers. — A manuscript.

Dissertation for the competition of scientific degree for a candidate of psychological sciences from the speciality 19.00.07 — the pedagogical and age psychologie. The National pedagogic Univercity by M.P. Dragomanov, Kiev, 1997.

In this dissertation are analysed socially-psychological factors of the origin and development of the disadaptation for the teenagers, is defined the matter and is determined its criterions and standarts of progress.

It's determined that the generalized factor which clarify the complication of the adaptation's process for teenagers is the characterological factor. It was worked out the system of correction's measures for the leveling of influence the disadaptation's factors of teenagers and educational-metodical textbook "The socially-psychological aspects for the adaptation of pupils" for the teachers and psychologists.

The key's words are: the adaptation, disadaptation, socially-psychological factors of the disadaptation, correction disadaptation.

Підписано до друку 11.09.97. Формат 60х90/16. Папір друк. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 1,2. Зам. 246. Тираж 100. Безкоштовно

252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9, кім. 221-а.
Редакційно-видавничий відділ НПУ ім. М.П. Драгоманова

AB 38.550